

ШКУРА Людмила,
старший науковий співробітник
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав» (м. Переяслав, Україна)
Shkiraluidmila@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7034-2944>

**ВИРОБНИЧИЙ КОМПЛЕКС ІЗ ВИГОТОВЛЕННЯ І
ОБСЛУГОВУВАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ ХІХ – середини ХХ ст.
В ЕКСПОЗИЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»**

У статті досліджується процес створення музейної експозиції та знаряддя праці майстрів з виготовлення і обслуговування транспортних засобів. Музей народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпряниці Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав», Заповідник) був створений 1993 р. Сьогодні експозиція включає 7 структурних підрозділів, один з яких: виробничий комплекс із виготовлення і обслуговування технічних засобів.

Актуальність дослідження полягає в тому, що, вивчаючи знаряддя праці й технічні засоби, тим самим намагаємося проаналізувати стан розвитку транспорту, виготовленого в кустарних умовах, способи його обслуговування в ХІХ – середині ХХ ст., можливості збереження та подальші умови збору експонатів і представлення їхнє в експозиції.

Наукова новизна статті полягає у розробленні важливої тематики, яка ще не була предметом спеціальних народознавчих студій, оскільки більшість дослідників, які тією чи іншою мірою торкалися цієї теми, вивчали лише окремі її аспекти.

Метою дослідження є аналіз виробничого комплексу з виготовлення і обслуговування транспортних засобів на теренах Середньої Наддніпряниці в історично-порівняльному контексті. Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі дослідницькі завдання: проаналізувати перебіг підготовки та створення експозиції музею, збору експонатів; з'ясувати сутність і процедуру роботи технічних засобів, особливості функціонального застосування, експлуатаційні характеристики й оригінальну конструкцію; показати подальші шляхи збереження і вдосконалення експозиції.

Ключові слова: кузня, стельмах, станки, наковальня, горн, деревина.

**MANUFACTURING COMPLEX IZ DEVELOPMENT AND SERVICE
OF TRANSPORTATION IN XIX – mid XX centuries IN THE EXPOSITION
OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE
«PEREYASLAV»**

The article examines the creation of a museum exposition and tools of craftsmen for the manufacture and maintenance of vehicles. The Museum of National Land Transport of the Central Dnieper Region of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» was established in 1993. The exposition at the present stage includes 7 structural subdivisions, one of which is a production complex for the production and maintenance of technical equipment.

The relevance of the research of the stated topic is that by researching tools and technical means, we thereby try to analyze the state of development of transport that was manufactured at home, methods of its manufacture and maintenance in the 19th – mid-20th centuries, the possibilities of preservation possibilities and further conditions for the collection of exhibits and their presentation in the exposition.

The scientific novelty of the work lies in the development of an important issue that has not yet been the subject of a special ethnographic study, since most researchers who have touched on this topic to one degree or another have developed only certain aspects of it.

The purpose of the study is the analysis of the production complex for the manufacture and maintenance of vehicles in the territory of the Middle Dnipro region in a historical and comparative context. To achieve the set goal, it is appropriate to solve the research tasks: analyze the course of preparation and creation of the museum exposition and collection of exhibits; find out the essence and procedure of operation of technical devices, features of functional application, operational characteristics and original design; to show further ways of preserving and improving the exposition.

Keywords: *forge, wheelman, machine tools, anvil, bugle, wood.*

Актуальність теми полягає в тому, що, вивчаючи знаряддя праці й технічні засоби, тим самим намагаємося проаналізувати стан розвитку транспорту, виготовленого в кустарних умовах, способи його обслуговування в XIX – середині XX ст., можливості збереження та подальші умови збору експонатів і представлення їхнє в експозиції.

Аналіз наукових публікацій. Проблеми народних ремесел вивчалися у працях А. Бодника, В. Богданова, С. Боньковської, В. Василенка, В. Ващенко, Ф. Вовка, М. Глушка, В. Гнатюка, Ю. Гошка, Б. Грінченка, К. Гуслистого, А. Данилюка, М. Жама, О. Жам, Ю. Легенького, П. Лисенко, М. Мандибурі, Л. Масляникової, І. Могитича, Н. Нікуліної, С. Павлюка, Л. Паламарчука, О. Пошивайла, Л. Прибеги, М. Русова, А. Сизько, М. Сікорського,

В. Скуратівського, М. Сополіги, М. Стельмаха, С. Таранушенка, Г. Хоткевича, В. Чабаненка, Є. Шевченко, С. Шевчука, В. Шухевича, Д. Яворницького та ін. Поряд із цим досліджень функціонального застосування технічних пристроїв та механізмів для виготовлення і обслуговування транспортних засобів, їхніх експлуатаційних характеристик зазначеного періоду немає. Лише у працях музейних працівників М. Жама, Ю. Легенького, М. Сікорського [5] висвітлено проблеми збору експонатів. У розвідці О. Жам і Л. Шкіри [4] аналізувалося унікальне приміщення «Парні» для розпарювання і подальшої обробки деревини. Окремі аспекти ковальського та стельмашного промислу розглянуті у статтях Л. Шкіри [20-21]. Виходячи з цього, задекларована тема потребує подальших наукових досліджень.

Метою дослідження є аналіз виробничого комплексу з виготовлення і обслуговування транспортних засобів на теренах Середньої Наддніпряниці в історично-порівняльному контексті.

Виклад основного матеріалу. У фондах Заповідника зберігається велика кількість технічних засобів ХІХ – ХХ ст., які передавалися підприємствами й організаціями з промислових і технічних виставок, технічних підприємств, машинно-тракторних станцій, ремонтно-будівельних управлінь, колгоспів та радгоспів, автоколон тощо (фото окремих з них розміщено в Додатку А). Багато експонатів з'явилося завдяки науковим експедиціям працівників, допомоги населення та закупівлі предметів. Перші надходження технічних засобів, згідно книги надходжень «ПХІМ» (Переяслав-Хмельницький історичний музей), фіксуємо 1948 р. Це – стремена, вудила, підкови, цвяхи, ножі, лопати, ножиці, сокири, молотки, циркулі тощо [11]. Так, наприкінці 50-х рр. ХХ ст., в етнографічному відділі, під офіційною назвою «Філіал Михайлівської церкви» Переяслав-Хмельницького історичного музею, був, крім інших ремесел, представлений інвентар майстерні коваля. Одним із пріоритетних напрямків роботи музейних працівників НІЕЗ «Переяслав» у 50-90 рр. ХХ ст. було формування колекцій та створення тематичних розділів. За задумом Михайла Івановича Сікорського та Єфрема Федотовича Іщенка, у першому в

Україні музеї-скансені особлива роль відводилася висвітленню ремесел і промислів українського народу [6]. Отож, у 1950-х рр., складаючи перспективний план зі створення експозиції наддніпрянського села, прагнули відтворити народну архітектуру не ізольовано, а в комплексі з іншими предметами матеріальної культури, предметами побуту, знаряддями праці та демонстрацією селянських ремесел. У с. Горбані Переяслав-Хмельницького р-ну було виявлено недіючу кузню зі збереженим інвентарем. У 1965 р. учнями Переяслав-Хмельницького профтех училища, разом з музейними працівниками, вона була реконструйована у скансені. Був встановлений горн, шкіряні міхи, наковальня, представлено ковальські знаряддя праці. Перший завідувач музею просто неба Михайло Іванович Жам писав: «В селі-музею є водяний млин, гамазей, вітряки. «Промисловий» сектор поки що представлений оригінальною олійницею XVIII століття, ободопарнею, кузнею» [3].

Неодноразово піднімалося питання створення двору майстра-стельмаха та представлення колісного промислу. Проте не всі задуми вдалося втілити в життя. Ремесла гончара, ткача, олійника, чинбаря, столяра, бондаря були відтворені у межах садиб. Переважна більшість майстерень була розміщена у сінях та прихатніх коморах, а то і просто посеред дворів. За час побудови та створення музейних експозицій скансену, у загальній структурі заповідника, представлений технічний профіль називався по-різному: зона ремісників, промисловий сектор, розділ господарських виробів, ремесла та промисли українського села, виробничий комплекс з виготовлення та обслуговування транспортних засобів.

Значно активізувався збір експонатів на зазначену тематику з появою у музеї Михайла Івановича Жама (1931-2002 рр.), який був прийнятий на посаду наукового співробітника історичного музею в березні 1960 р. [9]. Під його керівництвом у 1964-2000 рр. колектив наукових співробітників, доглядачів та реставраторів збирав експозиційні матеріали, дотримуючись принципів наукової цінності, давності, оригінальності експонатів тощо.

Фактори створення виробничого комплексу з виготовлення та обслуговування транспортних засобів умовно поділені на 5 етапів: 1) 1948-1950-ті рр. – початок збору давніх технічних пристроїв; 2) 1960-ті рр. – створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, переселення затоплених сіл з зони будівництва Канівської ГЕС, що сприяло формуванню колекції, відтворення кузні, парні, стельмашної майстерні; 3) 1970-1980-ті рр. – активізація пошукової роботи зі збору та формування колекції; 4) 1990-ті – 1993 рр. – створення експозиції; 5) з 1993 р. – дотепер – консервація та збереження артефактів, вивчення принципів роботи та технічних характеристик [17].

У зв'язку з масовим збором експонатів у 1950-1970-х рр. та відсутністю можливості в історичному музеї представити зібрані матеріали велику кількість артефактів зберігали у фондах Заповідника, а то і просто неба. Згідно із науковою концепцією скансену неодноразово піднімалося питання про створення експозиції двору майстра-стельмаха, що виготовляв транспортні засоби і комплектуючі до них: колеса, ободи, полоззя, дуги. Планувалося розмістити експозицію у північно-східній частині скансену. Першими експозиційними одиницями виробничого комплексу стали парня з станками для гнуття ободів до коліс та полозів саней, стельмашня майстерня для виготовлення маточин і спиць для коліс, перевезені з Ліпнявського лісництва, структурного підрозділу Золотоніського лісового господарства Черкаського обласного управління лісового та мисливського господарства [4].

З кінця 1970-х рр. дирекція Заповідника піднімала питання про будівництво окремого приміщення для зібраних артефактів. Так, згідно Наказу № 8 від 14.03.1979 р. з «Книги наказів Переяслав-Хмельницького історичного музею»: «П. 1. Командирувати в Дніпропетровську область для заказу павільйону для створення музею сільськогосподарського транспорту старшого наукового працівника музею Жама М. І. з 15.03.–19.03.1979 р.» [7].

За багато років діяльності було організовано тисячі експедицій, обстежено велику кількість населених пунктів Київської, Полтавської,

Черкаської, Житомирської, Чернігівської, Запорізької, Сумської та ін. областей. Багато експонатів було просто подаровано до музейної колекції, так як вони вже вийшли з ужитку, або їх замінили більш досконалі, механізовані знаряддя, продуктивність яких значно вища, а простіші, «дідівські», ковальські інструменти та предмети деревообробного промислу, які частіше майстри виготовляли власноруч, не маючи змоги зберегти, передавали до музейних колекцій. Проте не всі зібрані предмети музейного значення були вчасно взяті на облік, записано їх назву, місце створення та побування, особливості використання й технічні характеристики; на багатьох предметах були відсутні облікові позначки й ідентифікаційні номери, що ускладнювало їхню класифікацію, визначення регіональної назви та призначення. У 1960-1980-х рр. фондова колекція поповнилася значною кількістю предметів ковальської справи. Тоді ж проводилося наукове дослідження і обґрунтування відтворення об'єкту «кузня». Так, у Наказі № 43 від 15.09.1989 р. (п. 2.) зазначено, що «25-29.09.1989 р. старшого наукового працівника В'ячеслава Миколайовича Гнатюка командувати в м. Київ в Історичну бібліотеку для опрацювання матеріалів до структурно-тематичного плану об'єкту «Кузня» [8, с. 49]. У листопаді 1989 р. на засіданні наукових працівників Музею-скансену В. Гнатюк представив обґрунтування й тематико-експозиційний план створення нового об'єкта (кузні), який би розміщувався поруч з павільйоном транспорту (нині – площадка сільськогосподарської техніки Музею хліба). На жаль, ця документація за роки діяльності Заповідника була втрачена [13].

Зі створенням експозиції Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини виробничий комплекс із виготовлення та обслуговування транспортних засобів став досить вагомою частиною експозиції та був представлений більш ніж 300 предметами XIX – середини XX ст. [1]. Представлена велика кількість унікальних, кустарного виробництва предметів, які майстри виготовляли для власних потреб. У 2002 р. науково-методичною радою НІЕЗ «Переяслав» було схвалено текст екскурсії, наукову концепцію й розширену тематичну структуру стаціонарної документально-

речової експозиції Музею, над створенням якої працювала Н. Бойко [1]. У 2016-2022 рр. старшим науковим співробітником музею Л. Шкірою було здійснено науковий опис і паспортизацію експонатів (260 од.) без облікових позначок та проведено науковий аналіз зібраної колекції.

Отож, ковані вироби відомі вже у I тис. до н. е. Пам'ятки раннього залізорозного виробництва наших предків представлені в експозиції Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (металургійні горни I–II ст. із с. Кочержинці Уманського р-ну Черкаської обл., розкопки історико-технічної експедиції Інституту археології АН УРСР, розкопки В. І. Будзілі [14, с. 5]. В часи X–XI ст. ковальська майстерність досягла такого високого рівня, що деякі способи обробки металу й технології виготовлення знарядь праці та предметів побуту були майже такими, як у наш час. У XIX ст. кузні були чи не в кожному українському селі. Це була невеликих розмірів зрубна однокамерна хатина, головні прилади якої – горн та ковальський міх, корито («довбня») та діжка з водою для загатротування, стояк для підковки тощо. Відтворена експозиція майстерні, де проводилася ручна обробка металу гарячим куванням. Такий тип кузні розрахований на кування підков, виготовлення знарядь праці та кованих деталей возів і саней, виготовлення металевих предметів побутового призначення. У подальшому планувалося на майданчику, поряд з музеєм, встановити станок для підковування коней та відтворити приміщення для розпарювання деревини, з розміщеними поряд станками для «гнуття» дерева, «бабами».

Для нагрівання металу потрібно було відтворити в експозиції нагрівальний пристрій – «горнове гніздо». Тож використано реконструкцію стаціонарного ковальського горна. За основу слугував постамент печі, де розміщувалося вогнище для нагрівання заготовок. Висота постаменту ковальського горна визначалася зростом коваля та залежала від зручності перенесення розжареної заготовки з горна на ковадло. Міх – інструмент для контрольованого нагнітання повітря в горно. Його конструкція складається із важеля-коромисла, рами та шкіряного «циліндра-гармошки», що вміщував

«клапани» та «сопло». Циліндр вміщує три дощечки: нижню, середню (внутрішню) та верхню «щоку», що обтягувалися «шкірою-цегейкою». Нижня дошка мала «вікно» з клапаном, прикріпленим цвяхами до двох «дощечок-лозинок», з верби, обтягнутими хутром всередину «віконця». «Дощечки» кріпляться до дошки, обтягнутої шкірою. Середня дощечка «наглухо» встановлена на дерев'яному «штирі». У ній є «вікно» з «клапаном» для регуляції подачі повітря до вогнища. Під час роботи міха нижній клапан відкривається і втягує через «вікно» повітря в міх. Повітря проходить у верхню частину, а нижня зачиняється. Міх, зплющуючись, виштовхує повітря в горно. Із вужчої частини міха виходить квадратної форми «диск», виготовлений із вербових дощечок. У «диск» вставляється залізне кругле (труба) «сопло», через яку повітря виходить із міха та поступає в «горнове гніздо». На нижній дошці є гачок (кріплення), за який міх дротом підвішується до «важеля-коромисла», що закріплений до стелі майстерні. Міх був виготовлений в кінці XIX – на початку XX ст. [15].

Поряд з горном розміщувався ящик для вугілля і дров, за допомогою яких підтримувалася потрібна температура на відкритому вогнищі. Неподалік тримали металевий совок, кочерги, що використовувалися для вигрібання вугілля і дров з вогнища. Ємкість для води розміщувалася неподалік, це – дерев'яне цеберко, куди опускалися деталі для гартування. Площа горизонтальної «поверхні-столу», де здійснювалася робота з «гарячим» металом, як правило, мала великі розміри. Проте, у зв'язку з відсутністю необхідної кількості експозиційного місця, постаментом для ковадла слугувала колода з твердого дерева. Основним опорним ковальським інструментом є ковадло масою 100-150 кг, що виготовляється з вуглецевої сталі. Ковадла використовувалися кількох видів: безрогі, однорогі та дворогі. Найбільш зручним є дворого. Верхня частина ковадла називається «лицем», а нижня – «основою». Верхня і нижня частини загартовані й відшліфовані; вони не повинні мати тріщин і нерівностей, інакше на виробі залишаються «сліди». На лицьовій поверхні ковадла є квадратні або круглі наскрізні отвори для

«установки» інструменту і пристосувань. Загострена частина ковадла («ріг») використовується для гнуття і кручення кілець, а протилежна плоска частина («хвіст») – для згинання під прямим кутом. В експозиції ви можете ознайомитися з ковадлами різного типу.

Також зібрано колекцію кліщів (9 од.). При обробці розжарену «заготовку» потрібно утримувати в певному положенні. Застосовуються кліщі з губками різної форми: плоскими, півкруглими, трубчастими, проте всі вони мають однакову конструкцію: рукоятку, фіксуючу втулку, заклепки, губки та петлю [15].

В окремих випадках, для складної роботи, потрібно, щоб обидві руки коваля були вільними, тому для затиску розпечених заготовок використовують пристрій – лещата. Кріплять їх масивними шурупами або болтами до основної опори слюсарного верстата. Представлені лещата лише в одному екземплярі, фабричного виробництва та датовані початком ХХ ст. [15].

Упродовж 50-90-х рр. ХХ ст. музейним працівникам вдалося відшукати й зібрати значну кількість молотків (20 од.) – це ручні знарядя ударної дії, що мають форму металевого бруска («головки»), яка в свою чергу насаджується під прямим кутом на «держак». Нижня («робоча») поверхня молотка використовувалася для «основного» кування, а верхня («задок») – для «розгону» металу вздовж і впоперек оброблюваного матеріалу. Виготовляли «головки» зі сталі, а держак-ручку («рукоятку») виготовляли з твердих порід дерева. Розмір ручки залежав від маси головки і мав довжину 50-90 см. «Молоток-ручник» – це основний інструмент майстра-коваля, за допомогою якого він кує невеликі вироби. Найбільш розповсюджений був металевий брусок молотка, що мав масу 0,5–10 кг, але досить часто ковалі застосовували й більш важкі ручники, масою 15–20 кг. Ручники мають різноманітні форми головок (металевого бруска). Отож, в експозиції вдалося представити молотки для округлення (шлюфтаметри); молотки-«бабки»; молотки-«осадки»; молотки-«гладілки» [15; 10-12].

Для розрізання металевих пластин і перекушування дроту майстри використовували кусачки – ручне металеве знаряддя у вигляді щипців, із загнутими всередину й загостреними кінцями. Працює за принципом важеля: кінцева частина губки знизу слугує коротшим «плечем», частина губки при шарнірі та зведені руків'я – довшим «плечем», за рахунок чого здійснюється дія сили. В експозиції представлені кусачки (3 од.) [15]. Для утримання металевих деталей, витягування металевих цвяхів ковалі використовували обценьки – ручне металеве знаряддя у вигляді щипців із загнутими всередину й загостреними кінцями. Зібрана колекція (5 од.) ковальської роботи, але має обценьки різної довжини [15]. Також представлена колекція (19 од.) гайкових ключів першої половини ХХ ст. – інструментів для з'єднання (роз'єднання), різьбового з'єднання шляхом закручування (розкручування) болтів, гайок та інших деталей, виготовлених зі сталі. Ключі поділяють на ріжкові, накидні та комбіновані. У розвідних ключах одна губка зроблена рухомою, за допомогою черв'ячної передачі. Представлені інструменти ковальської роботи та промислового виробництва (каретні, до воза, «накидні», для нарізання («проганяння») різьби, для квадратної гайки тощо) [15]. Доповнюють колекцію: плашки («гвинторізи»); клупи (інструменти для нарізання різьби на зовнішніх циліндричних поверхнях деталей); зубила (ударно-різальні інструменти для обробки металу); штангелі та штагель-циркулі; воротоки; ножиці-кусачки; лещата трубні; буравчики; пробійники; мітчики («різці»); циркулі (креслярський інструмент для креслення кіл або дуг, вимірювання відстаней); натягачі (інструменти для натягування обручів на спиці, колеса, діжі); вагранка для плавлення олова та свинцю [15].

Окремим розділом представлено дві групи зразків кованих виробів: промислового та кустарного виробництва. Це засоби обслуговування та деталі транспортних засобів і механізмів: основи возу; швореневі свердла; притики до ярем (залізні шворені); ключі до воза; ключі ріжкові, зигзагоподібні, розвідні, до квадратної гайки; рифи, колеса з металевими шинами, маточини коліс з рифами; натягачі, шворені (притики до воза); металеві шини на дерев'яний

обід; деталі волової та кінської упряжі (вуздечка, хомути, сіделка, ярма, пута, підкови, вухналі, стремена, чесала для худоби); ужиткові вироби (цвяхи, завіси, замки, ножі); ексклюзивні вироби (віконні решітки, вішалки, світильники, підсвічники, пічки, казани, ліхтарі, чайники, горщики, чаші, дзвіночки, льодоступи); металеві деталі та знаряддя праці (сокири, молотки, борони, шкребки, свердла, бурави, гаки, пожежні багори, клупи з плашками, ключі, мітчики, теслиці, викрутки), що виготовлялися за допомогою не складних пристроїв та механізмів [6; 16-18]. Ці предмети є унікальними технічними пристроями, які потребують подальшої популяризації та якіснішого представлення для відвідувачів.

До великої групи експозиційного матеріалу відносяться предмети деревообробного промислу. Деревина, порівняно з іншими видами природної сировини, мала великі переваги: висока міцність, простота обробки, легкість, загальнодоступність і довготривалість використання надавали цьому матеріалові високої цінності, особливо при виготовленні знарядь праці, упряжі для тяглової худоби, речей домашнього вжитку, транспортних засобів. Майстри були добре обізнані з властивостями різних порід дерев, підбираючи конкретно для кожної деталі та виробу спеціальні сорти: твердіші – дуб, березу, граб, бук, м'якші – осіку, липу, легші – вербу, грушу. Вагоме місце посідало стельмашне ремесло, яке швидко почало зникати і втрачати актуальність у зв'язку з розвитком технологій та науково-технічним прогресом ХХ ст. Столярні інструменти в експозиції майстерні розміщені таким чином, що, залежно від застосування, діляться на кілька груп. Центральне місце відводиться столярному й токарному верстату. Ножний токарний станок для обробки та фрезерування дерева кінця ХІХ ст. складається з дерев'яної дубової основи, двох стояків, які скріплюються при допомозі «чопів» і розкріплюючих планок з нижніми «брусами». У верхній частині стояки скріплюються двома поперечними «планками-брусами», між якими створюється «зазір», до яких кріпиться планка, на яку ставляться оброблювані деталі. До верхньої частини кріпиться ремінь, що зв'язується із дерев'яною планкою-педаллю. При нажимі ногою на

планку приводиться в круговий рух оброблювана деталь і при допомозі відповідних доліт оброблюється [10].

В експозиції представлено ручний свердлильний верстат кустарного виробництва, що має досить оригінальну конструкцію: до основи на чотирьох ніжках кріпиться свердло – металевий осьовий різальний інструмент для утворення наскізного («свердління») глухого («засвердлювання») отвору у суцільному матеріалі та використовується для збільшення діаметра («розсвердлювання») наявного отвору. Спіральне свердло має вигляд циліндричного стрижня, робоча частина якого оснащена двома рівцями, виконаними по гвинтовій спіралі, що призначені для утворення різальних елементів та відведення стружки [10].

Також представлена стельвага («стелюга») – дерев'яний верстат для вставляння спиць («шпиць») у обід та затискання невеликих дерев'яних деталей під час обробки. На верстаті виконували кілька операцій: на маточину колеса вставлялися спиці та насаджували металевий обід на готовий виріб [10]. В експозиції є лави-ослони, які майстри використовували для створення коліс та обробки зігнутого дерева. На верхній дошці присутні отвори для кріплення оброблюваних ручним способом предметів. Виготовлялися дані верстати із твердого дерева, ширина й висота яких залежала не тільки від розміру оброблюваних деталей, а й від зросту майстра [10].

Найскладнішим процесом при оковуванні коліс до воза було натягування обруча («шини») на колесо, виконувалася ця операція за точним розрахунком при високій майстерності робітників. Для цього використовували спеціальний камінь («жорно»), пристрій з отвором по центру, куди вставляється ступиця і проходить процес «взування» металевої шини на дерев'яне колесо. Для наочності в експозиції представлено не лише камінь, а й встановлено оброблювану деталь – дерев'яне колесо з металевим ободом. Також представлені натягачі бондарські для натягування металевих обручів на шину, з виструганою дерев'яною дубовою основою («ручкою»), на товщому кінці якої укріплено металевий «крюк» [10].

Представлено свердлильні пристрої кустарного виробництва, що використовувалися для свердління отворів у дерев'яних деталях. Свердло складається із залізного стержня, який з одного боку загнутий «вушком», куди вставляється ручка, з дерева чи металу, а з іншого – має «рівчаки» («вилки») спіральної форми, що на кінці закінчуються гострим «штирем» («носіком»).

Досить схожу конструкцію має предмет під назвою «вороток» [10], продовгуватий металевий інструмент з квадратним розрізом по центру. Представлена велика кількість столярних інструментів для довбання деревини під назвою «жолобчасте долото» («теслиця», «тесло», «кирка») – вид сокири з лезом, розташованим перпендикулярно до топорища, що має зігнуту форму. На кінці пристрій розширено і має форму жолоба з загостреним краєм, куди насаджено дерев'яну ручку. Долотом обробляли спиці коліс та ободи. В окрему групу слід виділити розповсюджені серед майстрів по дереву гонкилі («гонкелі») – інструменти, що використовувалися для відбору пазів (заглибин) у деталях дерев'яних конструкцій. Один із представлених експонатів виготовлений із липи. Зверху має виріз у вигляді «вікна», що переходить до робочої частини у вигляді отвору («щелі»). В носовій частині має виріз для зручності кріплення ручки при роботі [12].

Різновидом стамески є зубило, що має вигляд стержня. Нижня частина («робоча») розплескана. Верхня («головка») має наскрізний поперечний отвір і два бокові поперечні виступи, розміщені під «шляпкою-головкою». Представлені зубила в стержнеподібній частині мають різний діаметр («товщентонше»). Майстри також використовували шпунтубелі («шпунти», «шпунтовики») – «інструменти для вистругування шпунтів (поздовжніх виступів або пазів з'єднання, при якому виступ однієї частини входить у паз іншої; дерев'яний чопок, втулка у дно бочки») [16, с. 228]. Використовувався для шпунтування дерева (вибирання пазів для встановлення фельонок тощо) [12].

Для грубого стругання деревини використовувався шерхебель [16, с. 226], інструмент прямокутної форми, «колодка», спереду якої виріз для вигнутого

ріжка. Посередині видовбано овальний «шматок» для «залізка» і «клинка». Низ «колодки» і «залізка» овальний. Шерхебелем обробляли нерівну площину дерева. Експозиція знайомить з фуганками, що мають форму рубанку, проте значно більшого розміру. Використовувалися майстрами для стругання великих площин і довгих «кромок».

Окремо слід виділити струги, призначені для грубої обробки поверхні дерев'яних виробів, які мали форму різця з ручками на кінці [16, с. 189]. Один з предметів являв собою металеву пластину, вигнуту посередині (саме лезо) і вправлену на кінцях у дерев'яні колодочки-ручки [12]. В окрему групу слід віднести рубанки (4 од.) – столярний інструмент прямокутної форми для стругання дошок, що складається з твердої дер'яної «колодки» та має зверху з одного кінця виріз із «гніздом» для вигнутого «ріжка-ручки». По центру – квадратно-продовгуватий отвір з «пазами» для «залізка» та «клиночка». Стінки «колодки» з другого боку овальні для зручності тримання. Для виготовлення країв виробу в минулому майстри використовували кальовки, що «представляли собою дощану планку, в основі якої виріз для «планочки-обмежувача» і наскрізний вертикальний отвір для «залізка» з «розвилкою» і «планочки-клинця». Кальовкою виготовляли декоративну «оттямку» (обробляли краї дошок) [16, с. 80].

Стамески – інструменти для видовбування заглиблень та отворів у деревині, зачищення, прорізки виробів [16, с. 186]. Стале лезо довге і широке до «піра», на яке насаджувалася дерев'яна масивна ручка, що звужувалася на «конусі» біля «гирла» та знову розходилася двома «вухами», які обмежували ручку, не дозволяючи ручці «напливати» на лезо.

Цікавий артефакт «дзензубель» – прямокутної форми колодка, в основі рівна. Зверху з одного кінця виріз з гніздом для вигнутого «ріжка». Посередині – квадратно-продовгуватий отвір з «пазами» для «залізка» та «клиночка». Стіни «колодки» з другого боку овальні для зручності тримання рукою. Дзензубель використовувався для шліфування поверхні дошки після стругання рубанком. Інструмент для розмітки кіл, дуг, відстаней – циркуль. В експозиції

представлені кілька одиниць, дерев'яні та металеві, різної довжини, проте схожої конструкції. Виготовлений з двох дерев'яних стержнів, скріплених у верхній частині «заклепкою». На кінцях стержнів забиті цвяхи. Один стержень вільно ковзається по «прутику», кінець якого прикріплений у другому стержні.

В експозиції для виміру деталей представлений заводського виробництва штангель [10] – металевий предмет, що складається з двох напівкруглих пластин, загострених на кінцях з одного боку. Пластини з'єднані склепаною «віссю». Також при роботі з деревом майстри використовували розмічальні, контрольно-вимірювальні, ударні й різальні інструменти: кутники дерев'яні (для розмічання і перевірки прямих кутів), молотки-киянки, рейсмуси (для проведення прямих ліній), відвіси, «уровні» та ватерпаси (для визначення вертикалі та горизонталі), відбірники, шпунтубелі, малки, поздовжні та поперечні пилки, які на даний час не представлені в експозиції.

За довгий час зберігання більшість предметів вкрилися іржею, мають сколи, тріщини, шашіль, проте є цінними екземплярами колекції, так як сучасні майстри користуються механізованими й комп'ютеризованими знаряддями праці, а дані інструменти, виготовлені кустарним промислом, давно відійшли у минуле.

З метою популяризації музейних колекцій науковими працівниками щороку проводяться виставки. У Музеї-скансені НІЕЗ «Переяслав» проводиться Свято народної творчості – «Переяславський ярмарок». На святі майстри-ковалі Бориспільщини представляють свої вироби й проводять майстер-класи, використовуючи зварювання, клепку, пайку; з метою посилення художнього враження дедалі частіше використовують у комбінації різні метали: залізо, мідь, латунь, бронзу [18].

Л. Гріфен і В. Константинов зазначили: «На жаль, в Україні відсутній сучасний технічний музей національного рівня, проте існує система дрібних музеїв в різних регіонах та створена в 2002 році громадська організація «Асоціація працівників музеїв технічного профілю». Найбільшим музеєм, що

має у своєму складі підрозділи технічного спрямування, є Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» [2].

Висновки. Таким чином, виробничий комплекс із виготовлення та обслуговування транспортних засобів засвідчує багатовікову історію розвитку ковальського та деревообробного промислу. Відтак збережені артефакти демонструють еволюцію пристроїв та механізмів, що вказують на самотутній етнокультурний комплекс, важливою частиною якого є ковальські та деревообробні кустарні вироби. Останні мають оригінальну конструкцію та експлуатаційні характеристики, особливості функціонального застосування. Серед найбільш цікавих знарядь праці – ковальський міх та наковальні, приміщення парні для «просушування» парою деревини, станки для гнуття деревини, столярний і токарний верстат по дереву кінця XIX – початку XX ст., велика кількість пристроїв і механізмів для обробки. Вони поєднали у собі прадавню магію роботи з металом і деревом наших прапращурів з вдосконаленнями у XVIII – XIX ст. засобами обробки, що вплинули на загальні характеристики виготовлених деталей і механізмів, вантажопідйомність транспортних засобів, їхню прохідність тощо.

Поява великої кількості назв пристроїв: кліщі (плоскі, півкруглі, трубчасті); лещата, молотків («ручників», «шлюфтаметрів», «бабок», «осадків», «гладілок»), кусачок, ріжкових ключів, плашок («гвинторізів»); клупів; зубил, штангелів та штагель-циркулів; воротоків; ножиць-кусачок, лещат трубних; буравчиків прямих; пробійників; мігчиків («різці»); циркулів, натягачів, фуганків, рубанків, теслиць, зубил, шпунтів, тощо свідчить про впровадження новітніх технологій. Нові виклики сьогодення змусили наукових співробітників більше уваги приділяти збереженню і консервації артефактів. Виробничий комплекс з виготовлення та обслуговування транспортних засобів в експозиції музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини – унікальний комплекс збережених артефактів та виробів майстрів XIX – середини XX ст., що має велику історичну та наукову цінність, тому потребує подальшого вивчення та удосконалення експозиції.

Список використаних джерел та літератури

1. Бойко Н. А. Наукова концепція музею сухопутного транспорту і дорожнього побуту ХІХ століття. (Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» м. Переяслав-Хмельницький, Рукопис, 2002 р.). С. 3.
2. Гріффен Л. О., Константинов В. О. Система технічних музеїв України. *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр.* 2009. Вип. 16. С. 91-102.
3. Жам М. Музей просто неба. *Комуністична праця.* 1967. № 51. С. 8.
4. Жам О. М., Шкіра Л. М. Ободопарня в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини: проблеми зберігання та експонування. *Матеріали ХХ Міжнародної наукової конференції «Могилянські читання. «Нові дослідження культурної спадщини України».* Київ, 2016. С. 228-231.
5. Жам М., Легенький Ю., Сікорський М. Українська народна естетика. Київ: ДАЛПУ, 1996. С. 139-168.
6. Іщенко Є. Ф., Сікорський М. І., Жам М. І. Наукова концепція Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. (Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» м. Переяслав-Хмельницький, Рукопис, 2003 р.). 18 с.
7. Книга наказів Переяслав-Хмельницького Державного історико-культурного заповідника 15.07.1976–28.12.1981. (Рукопис). 200 арк.
8. Книга наказів Переяслав-Хмельницького Державного історико-культурного заповідника 16.03.1989–17.06.1991. (Рукопис). С. 159.
9. Книга наказів Переяслав-Хмельницького історичного музею 14.07.1957–23.12.1961. (Рукопис). 47 арк.
10. Матеріали фондової облікової документації. Інвентарна група «ДЕ» («Допоміжна етнографія»). Фонди НІЕЗ «Переяслав».
11. Матеріали фондової облікової документації. Інвентарна група «ПХІМ». («Переяслав-Хмельницький історичний музей»). Кн. № 1–6. № 1–4462. Фонди НІЕЗ «Переяслав».
12. Матеріали фондової облікової документації. Інвентарна група «ТЗ» («Тимчасове збереження»). Фонди НІЕЗ «Переяслав».
13. Протоколи засідання відділів музею народної архітектури та побуту. 1987–1995 р.р. Папка з документами МНАПСН. (Рукопис).
14. Текст екскурсії Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. (Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» м. Переяслав-Хмельницький, Рукопис, 1985 р.). 51 с.
15. Фонди НІЕЗ «Переяслав». Матеріали фондової облікової документації. Інвентарна група, інвентарна група «Е». («Етнографія»). Кн. № 1–6. №№ 1–4462.
16. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні. Словник народної термінології. Київ: «Артанія», 1997. 245с.
17. Шкіра Л. М. Представлення ковальського промислу в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного*

заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2021. Випуск 20 (22). С. 104-110.

18. Шкіра Л. М. Стельмашний промисел ХІХ-ХХ ст. в експозиції музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини. *ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст. Переяслав (Київська обл.), 2021. Випуск 21 (23). С. 58-67.*

19. Шкіра Л. М. Виробничий комплекс з виготовлення та обслуговування транспортних засобів в експозиції Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини. *Матеріали 11-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи»*. Київ, 2015. С. 141-143.

20. Шкіра Л. М. Актуалізація експозиційної роботи у Музеї народного сухопутного транспорту НІЕЗ «Переяслав» (на прикладі реекспозиції виробничого комплексу з виготовлення і обслуговування транспортних засобів). *Матеріали науково-практичної конференції «Всеукраїнський музейний форум»*. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 343-346.

21. Шкіра Л. М. Майстерня стельмаха в експозиції Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав». Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. *Матеріали 13-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції 24-26 травня 2018 р., м. Конотоп*. Київ, 2018. С. 164-165.

References

1. Boiko, N. A. (2002). Naukova kontseptsiiia muzeiu sukhoputnoho transportu i dorozhnoho pobutu XIX stolittia. (Natsionalnyi istoryko-etnografichnyi zapovidnyk «Pereiaslav» m. Pereiaslav-Khmelnitskyi, Rukopys) [The scientific concept of the museum of land transport and road life of the 19th century (National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereyaslav-Khmelnitskyi) [in Ukrainian].

2. Hriffen, L. O., & Konstantynov, V. O. (2009). Systema tekhnichnykh muzeiv Ukrainy [The system of technical museums of Ukraine]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva: Zb. nauk. pr.*, vol. 16, pp. 91-102 [in Ukrainian].

3. Zham, M. (1967). Muzei prosto neba [Open air museum]. *Komunistychna pratsia*, no. 51, p. 8 [in Ukrainian].

4. Zham, O. M., & Shkira, L. M. (2016). Obodoparnia v Muzei narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny: problemy zberihannia ta eksponuvannia [Obodoparnia in the Museum of Folk Architecture and Life of the Central Dnipro region: problems of storage and display]. *Materialy XX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Mohylianski chytannia. «Novi doslidzhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy»*. Kyiv, pp. 228-231 [in Ukrainian].

5. Zham, M., Lehenkyi, Yu., & Sikorskyi, M. (1996). Ukrainska narodna estetyka [Ukrainian folk aesthetics]. Kyiv, pp. 139-168 [in Ukrainian].

6. Ishchenko, Ye. F., Sikorskyi, M. I., & Zham, M. I. (2003). Naukova kontseptsiiia Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddniprianshchyny. (Natsionalnyi istoryko-etnografichnyi zapovidnyk «Pereiaslav» m. Pereiaslav-

Khmelnyskyi, Rukopys) [The scientific concept of the Museum of Folk Architecture and Life of the Central Dnieper region. (National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav-Khmelnyskyi) [in Ukrainian].

7. *Knyha nakaziv Pereiaslav-Khmelnyskoho Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka (1976-1981), Naukova chastyna NIEZ «Pereiaslav»* [in Ukrainian].

8. *Knyha nakaziv Pereiaslav-Khmelnyskoho Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka (1989-1991), Naukova chastyna NIEZ «Pereiaslav»* [in Ukrainian].

9. *Knyha nakaziv Pereiaslav-Khmelnyskoho Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka (1957-1961), Naukova chastyna NIEZ «Pereiaslav»* [in Ukrainian].

10. *Materialy fondovoi oblikovoi dokumentatsii. Inventarna hrupa «DE» («Dopomizhna etnografii»). Fondy NIEZ «Pereiaslav»* [in Ukrainian].

11. *Materialy fondovoi oblikovoi dokumentatsii. Inventarna hrupa «PKhIM». («Pereiaslav-Khmelnyskyi istorychnyi muzei»). Fondy NIEZ «Pereiaslav»* [in Ukrainian].

12. *Materialy fondovoi oblikovoi dokumentatsii. Inventarna hrupa «TZ» («Tymchasove zberezhenia»). Fondy NIEZ «Pereiaslav»* [in Ukrainian].

13. *Protokoly zasidannia viddiliv muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu (1987–1995). Papka z dokumentamy MNAPSN. (Rukopys)* [in Ukrainian].

14. *Tekst ekskursii Muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Serednoi Naddnyprianshchyny. 1985. Rukopys* [in Ukrainian].

15. *Fondy NIEZ «Pereiaslav». Materialy fondovoi oblikovoi dokumentatsii. Inventarna hrupa, inventarna hrupa «E». «Etnografii». Rukopys* [in Ukrainian].

16. Shevchenko, Ye. (1997). *Narodna derevoobrobka v Ukraini. Slovnyk narodnoi terminolohii* [Folk woodworking in Ukraine. Dictionary of folk terminology]. Kyiv [in Ukrainian].

17. Shkira, L. M. (2021). *Predstavlennia kovalskoho promyslu v Natsionalnomu istoryko-etnografichnomu zapovidnyku «Pereiaslav»* [Presentation of blacksmithing in the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»]. *PEREIASLAVIKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»: zb. nauk. st.*, vol. 20(22), Pereiaslav, pp. 104-110 [in Ukrainian].

18. Shkira, L. M. (2021). *Stelmashnyi promysel XIX-XX st. v ekspozytsii muzeiu narodnoho sukhoputnoho transportu Serednoi Naddnyprianshchyny* [Stelmash fishery of the 19th-20th centuries. in the exposition of the Museum of National Land Transport of the Central Dnipro region]. *PEREIASLAVIKA: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»: zb. nauk. st.*, vol. 21(23), Pereiaslav, pp. 58-67 [in Ukrainian].

19. Shkira, L. M. (2015). *Vyrobnychiy kompleks z vyhotovlennia ta obsluhovuvannia transportnykh zasobiv v ekspozytsii Muzeiu narodnoho sukhoputnoho transportu Serednoi Naddnyprianshchyny* [Production complex for the manufacture and maintenance of vehicles in the exposition of the Museum of People's Land Transport of the Central Dnipro region]. *Materialy 11-yi Vseukrainskoi*

naukovo-praktychnoi konferentsii «Ukrainskyi tekhnichnyi muzei: istoriia, dosvid, perspektyvy». Kyiv, pp. 141-143 [in Ukrainian].

20. Shkira, L. M. (2017). Aktualizatsiia ekspozytsiinoi roboty u Muzei narodnoho sukhoputnoho transportu NIEZ «Pereiaslav» (na prykladi reekspozytsii vyrobnychoho kompleksu z vyhotovlennia i obsluhovuvannia transportnykh zasobiv) [Update of the exposition work in the Museum of National Land Transport of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (using the example of the re-exposition of the production complex for the manufacture and maintenance of vehicles)]. *Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Vseukrainskyi muzeinyi forum»*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, pp. 343-346 [in Ukrainian].

21. Shkira, L. M. (2018). Maisternia stelmakha v ekspozytsii Muzeiu narodnoho sukhoputnoho transportu Serednoi Naddniproshchyny NIEZ «Pereiaslav» [The stelmakh workshop in the exposition of the Museum of National Land Transport of the Central Dnipro region of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»]. *Ukrainskyi tekhnichnyi muzei: istoriia, dosvid, perspektyvy. Materialy 13-yi Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii 24-26 travnia 2018 r., m. Konotop*. Kyiv, pp. 164-165 [in Ukrainian].

Додаток А

Знаряддя праці для роботи з дерев'яними деталями (НІЕЗ «Переяслав»)

Фрагмент інтер'єру (НІЕЗ «Переяслав»)

Станок для гнуття розпареної деревини (НІЕЗ «Переяслав»)

Рецензенти:

Т. М. Підгайна, к. і. н.;

С. А. Радогуз, к. і. н.

Надійшла до редакції: 03.11.2022 р.